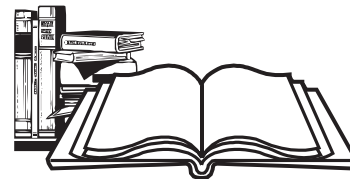

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.322.01

Пилипенко Г.М.

ОНТОЛОГІЧНІ І ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ У ФУНКЦІОНАЛЬНУ СИСТЕМУ СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються онтологічні і гносеологічні фактори виокремлення економічної сфери у окрему над суспільну структуру і оформлення економічного детермінізму, вказується на обмеженість даного методологічного підходу у вирішенні практичних питань економічного розвитку і наголошується на необхідності формування цілісного уявлення про суспільство і економічну складову його розвитку.

In the article the ontological and gnosiological factors of selection of economic sphere are probed in separate over public structure, specified on narrow-mindedness of this methodological approach in the decided practical questions of economic development and the necessity of forming of integral picture is marked of society and economic constituent of his development.

Формування національної моделі регулювання економіки України ставить перед економічною наукою цілу низку проблемних питань, які виходять за межі виключно економічних. Історія свідчить, що коли суспільство зустрічається із кризовими ситуаціями, економічні проблеми не можуть бути вирішеними тільки засобами самої економіки, тобто виключно саморегулюванням. Більш того, витoki цих проблем досить часто знаходяться поза суто економічною сферою. Вже тільки ця обставина свідчить про необхідність впливу на діяльність суб'єктів інших підсистем суспільства.

Усвідомлення даного факту сприяло активізації досліджень науковців країн постсоціалістичного простору у напрямку з'ясування характеру встановлення між системних зв'язків економіки. На сьогодні у вітчизняному науковому співтоваристві вже досягнуто значних успіхів у царині міждисциплінарних досліджень, і багато в чому завдяки розвитку інституціональної теорії (Дементьев В., Ткач А., Тарасевич В., Якубенко В. та ін.), метафізики економіки (Базилевич В., Ільїн В.), фізичної економії (Шевчук В.) тощо. При всій значимості досягнутих результатів, однак, ціла низка проблем все ще залишається недостатньо розробленою і дискусійною.

Це стосується, перш за все, дослідження онтологічних і гносеологічних засад виокремлення економіки у самостійну підсистему суспільства. На наше глибоке переконання, дослідження історичного процесу становлення економіки як самостійної сфери життєдіяльності індивідів є необхідним елементом любых соціальних досліджень, оскільки від розуміння дії факторів, що сприяли процесу виокремлення економіки у самостійну сферу досліджень, залежить і її повернення у теоретичному плані назад, а саме до стану включеності у суспільство. Іншими словами, формування методологічної парадигми і отримання реальної картини світу багато в чому буде залежати від усвідомлення того факту, що економіка не має чітко визначених меж, які відокремлюють

її від інших сфер життєдіяльності суспільства, а є відкритою системою, на яку здійснюють вплив інші суспільні елементи.

Метою даної статті є з'ясування онтологічних і гносеологічних засад виокремлення економіки (як передумови дослідження процесів саморегулювання) і політики (як передумови дослідження процесів свідомого регулювання) у окремі функціонуючі підсистеми суспільства. Такий крок у теоретичному плані відкриє нам можливість розуміння історичного шляху становлення і розвитку пануючого метода досліджень – економічного детермінізму та його обмеженості у дослідженні реальної господарської практики.

Ми є свідками того, що сучасний світ є складним і неповторним. І він не є тільки світом економіки. Починаючи з античності і закінчуючи Ренесансом людство формувало уяву про суспільство як єдине ціле, в якому були поєднані різні аспекти життєдіяльності людей. Однак ця єдність не носила рівноправного змісту. У різний час і в силу впливу певних факторів формувалась уява про підпорядкованість окремих сфер суспільства, про їх взаємний вплив і взаємо визначеність.

Спочатку це була єдина філософська картина світу, пронизана моральними чеснотами, в якій не існувало у якості домінуючих матеріальних мотивів господарської діяльності. Вчення давньогрецьких філософів від Сократа, Аристотеля і Платона до епікурейців і стоїків, а також доктрини середньовіччя – це яскраве свідчення затвердження у суспільній свідомості ідеї несумісності добродійності із накопиченням матеріального багатства.

Проте вже у Новий час виникають доктрини природного права, які суттєво похитнули основу цілісності поглядів на суспільство, а у подальшому сприяли «відриву» економіки від інших суспільних сфер і започаткували традицію досліджувати її як самостійну і самодостатню систему. Як свідчить історія, ця традиція мала досить неоднозначні наслідки для теорії і практики. З одного боку, вона породила містичну віру у первинність матеріального і об'єктивного, а з іншого – сприяла виведенню всього свідомого і суб'єктивного за межі економічного аналізу. Це позначилося на недо оцінюванні впливу фактора свідомої організації, який реалізується за рахунок державного регулювання економіки.

Вважалося, що все йде своїм шляхом і людина не здатна змінити закономірний процес господарського розвитку, що все вирішить природний рух речей, основою якого є ринок. Однак зовсім скоро на практиці вдалося переконатися про неспроможність ринку через механізм саморегулювання вирішити всі проблеми і суперечності економічного розвитку. Перед наукою постало питання як про місце економіки в суспільстві, так і про нові теоретичні підходи до її дослідження. А для цього стало необхідним і розуміння того, яким чином, в силу застосування яких пізнавальних засобів людству вдалося розірвати єдиний ланцюг взаємопов'язаних елементів наукового знання про суспільство і отримати в дослідницькому плані його окремі області.

Відразу зауважимо, що історично першими теоретичними дослідженнями функціонального виокремлення сфер економіки, політики і моралі є роботи Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Н. Макіавеллі та інших мислителів Нового часу. Продовжуючи розвивати етико-правові концепції схоластів середньовіччя, однак замінивши їхній картезіанський раціоналізм на емпіризм, теоретики природного права обґрунтували тезу, згідно якої держава і суспільство складають хоча і взаємозалежні, але все ж таки самостійні і автономні сфери діяльності людей, які, до речі, можуть суперечити одна одній.

Безумовною ознакою появи відповідних концепцій необхідно вважати те, що, з одного боку, вони виступали породженням певної історичної епохи і, відповідно, несли у своїх ідейних конструкціях ідеали того часу, а з іншого – були породженням наукової революції у методах досліджень, здійсненої Галілеєм, Ньютоном і Декартом. Так, для піонерів економічних досліджень методологія була задана наукою свого часу – експериментальним наукознавством. Видатний дослідник історії економічного аналізу Й. Шумпетер приходив до висновку, що «філософи природного права жили у золоте століття математики і фізики. Захоплюючі відкриття в області «нової експериментальної філософії», як тоді називались дані науки, не пройшли непоміченими для філософів природного права. Вони задалися питанням, чи не є схожими їх інструменти аналізу на ті, що використовуються славними фізиками? І отримали позитивну відповідь» [1, с. 372].

Дослідницька стратегія, яка передбачалась методологією експериментальної філософії, полягала у зведенні багатоманітності реального світу до його визначальних рис, системно представлених у єдиній теоретичній схемі. «Абстрагуйтеся від всіх властивостей рухомих тіл, - проголошував Ньютон, - окрім їх положення, маси і прискорення, і дайте цим ознакам операційні визначення» [2, с.47]. У повній відповідності із даним постулатом починається і розгляд суспільства. Воно постає як певний конгломерат складових, атомів, у ролі яких виступають раціонально діючі індивіди.

Першим по такому шляху пішов Т. Гоббс, який залучив до аналізу суспільства механістичний погляд на природу, введений Галілеєм і Декартом. Використавши ідею із фізики про вплив механічного імпульсу на матеріальні тіла, Т. Гоббс передбачив, що те ж саме відбувається і в суспільстві, але з тією відмінністю, що у ролі імпульсів виступають емоції людини. Якщо у фізичних системах рівновага досягається у відповідності з лінійним принципом суперпозиції, то у суспільному житті, на думку вченого, той же результат отримується внаслідок здійснення сумування індивідуальних дій за керівної ролі абсолютного суверена.

Ті ж ідеї механістичної картини світу надихали і Дж. Локка. Із поняття людини-атома витікало нове уявлення про приватну власність. Саме вихідне положення про неподільність індивіда, його перетворення у відокремлений, автономний світ створило глибинне почуття власності, прикладене, перш за все, до власного тіла. Відбулося відчуження тіла від особистості і перетворення його на власність.

Ідеї теоретиків природного права були продовжені класичною традицією і знайшли свою ідейну завершеність в теоретичних системах фізіократів і А. Сміта. Ф. Кене, по суті, став першим мислителем, який висунув ідею економіки як єдиного когерентного цілого, тобто як сукупності явищ, яка складається із взаємопов'язаних частин. Саме у нього вперше економічна точка зору виробила не просто серію хаотичних даних, що торкаються окремих аспектів життєдіяльності індивідів, а ідею єдиного впорядкованого цілого, системи логічно пов'язаних відносин. Ця велика ідея була втілена у знаменитій «Економічній таблиці» (1758 р.), самому визначному творі Ф. Кене, в якому він побудував схему щорічного розподілу чистого продукту нації і його рух між різними секторами суспільства.

В «Економічній таблиці» ми вбачаємо два типи формування таких розподільчих відносин. По-перше, це держава, яка стоїть на стражі фізичних кордонів і моральних основ системи: обіг річного продукту є схемою його обігу в межах держави, що нагадує циркуляцію крові по тілу людини. По-друге, це Закон Природи як в фізичному, так і у моральному відношенні, що є законом світового порядку, визначеного Богом. «Все підпорядковане в цьому світі законам природи, встановленим Богом, люди наділені достатнім розумом, щоб збагнути і пізнавати їх з метою вилучення більшої користі», -

пише Ф. Кене [3, с. 334]. Держава поступово виводиться за межі економіки і виконує функції захисника від зовнішньої агресії, піклувальника про бідних і вихователя населення у дусі Закону Природи. Загалом для виміру ефективності даного соціально-політичного інституту Ф.Кене вводить критерій справедливості і вважає, що «справедлива політика держави полягає, головним чином, у тому, щоб утриматись від втручання в економіку» [Там само, с. 339].

Отже, у теоретичній конструкції Ф. Кене вперше було сформовано положення про когерентність економіки, однак, без її повного відриву від політики, моралі або релігії. Вчений будує свої роздуми, відштовхуючись від глобальної цілісності світу, включаючи моральну складову, і виводить із цього правило умовної когерентності для окремо взятої сфери. Зауважимо, що точкою відліку у роздумах Ф.Кене ще не є окремо діючий індивід, вчений виходить із теологічного порядку, що включає і гарантує свободу цьому окремо діючому індивіду.

А. Сміт у своїй теорії йде значно далі і обґрунтовує спонтанний механізм економічного розвитку. Його концепція базується на передумові про раціональну поведінку незалежно діючих економічних суб'єктів в умовах повної економічної свободи, завдяки якій у суспільстві формується механізм конкуренції, що виконує функцію погодження економічних інтересів і виступає «невидимою рукою» ринкового регулювання. «Переслідуючи свої власні інтереси індивід часто більш дієво слугує інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається цього досягати», - стверджує автор [4, с. 331]. Державі за таких умов відводиться роль забезпечення безпеки і правопорядку, включаючи захист приватної власності.

У формуванні такого погляду на світ господарських процесів А. Сміт також слідував ідеям Ньютона і ввів його метод в економіку. Ньютонівське бачення Всесвіту як системи матеріальних тіл, що знаходяться у стані динамічної рівноваги, яка визначається універсальним законом всесвітнього тяжіння, тією невидимою силою, що діє між матеріальними тілами, А. Сміт переніс на економічну сферу у вигляді «невидимої руки» ринку. До речі і сам вираз «невидима рука» - це термін ньютонівської механіки, який активно використовувався у XVIII ст. для пояснення руху під впливом гравітації.

У повній відповідності з таким методологічним підходом у теоретичній системі А. Сміта першопричиною розвитку стає людина, індивід, який створює багатство. Підкреслюємо: людина, а не природа, як у Ф.Кене. Ця людина, творець вартості, є людина індивідуальна в своєму живому активному зв'язку з природою. Такий природний зв'язок людини з речами особливим чином відображається у егоїстичному обміні між індивідами. Останній, виступаючи сурогатом праці, приписує індивіду свій закон і дозволяє йти за визначеним шляхом розвитку.

Завдяки ідеям «Багатства народів» (1776 р.) в науці затверджується індивідуалізм, преклоніння перед людиною-егоїстом, такою ж мірою здатною до обміну, як і до виробництва, людиною, яка за допомогою реалізації приватного інтересу і своєї праці створює загальне благо, багатство народів. Тільки завдяки тому, що А. Сміту вдалося відшукати рушійну силу розвитку економіки в самій економіці, остання отримала власний нормативний характер. За таких умов повністю відпала необхідність апелювання до етики, політики і права. Економіка, поряд із широким комплексом інститутів, відносин, цінностей громадянського суспільства майже до XIX ст. розглядалась як сфера, в яку держава не має права втручатися.

К. Маркс продовжує дану традицію. Сутнісною характеристикою його концепції є категорія суспільно-економічної формації як певного історичного типу суспільства, якісна визначеність якого зумовлена існуючим способом виробництва, специфікою домінуючої

системи виробничих відносин. Сукупність політичних, правових, релігійних, морально-етичних відносин, а також установ і організацій, посередництвом яких вони реалізуються, становить надбудову, яка піднімається над базисом. Надбудова може стимулювати або гальмувати розвиток, однак головною його рушійною силою є економічний базис, спосіб виробництва. Причому в самому способі виробництва основною рушійною силою є класи, класова боротьба, яка перетворює внутрішні суперечності у реальне джерело суспільних змін.

Базуючись на домінуванні економічних інтересів, вчений наголошує, що тільки та ідеологія стає пануючою, яка відповідає інтересам правлячого класу. Згідно марксизму, держава виникає там, де і оскільки класові суперечності не можуть бути вирішені. Вона є механізмом підпорядкування економічно панівному класу всіх інших верств суспільства. Таким чином, у марксистській теорії ми вбачаємо вузько економічний підхід до трактування держави, заснований на абсолютизації єдиного фактора розвитку – економічного.

Подібний погляд на регулюючі сили економічного розвитку у плані економічного детермінізму було закладено і у неокласичну теорію. Неокласика у своїй дослідницькій програмі спирається на методологічний фундамент, основними складовими якого є:

1. Рівноважний підхід. Складна соціально-економічна система описується як така, що прагне до рівноваги – стану погодженості економічних інтересів господарюючих суб'єктів.
2. Принцип раціональності. Економічні агенти здійснюють раціональний вибір, зорієнтований виключно на максимізацію особистої вигоди.
3. Визначеність економічної поведінки. Індивід зустрічається із звичними ситуаціями вибору, які щоразу повторюються і щодо яких його уподобання добре відпрацьовані. В силу цього відсутні витрати часу на збір і обробку інформації.
4. Доступність і повнота інформації. Вся необхідна інформація знаходиться в цінах, ринок слугує механізмом передачі інформації.

Неокласичній теорії вдалося найбільш повною мірою здійснити «атомізацію» суспільства і вивести із цілісного філософського бачення світу «чисту» економічну науку. Саме в межах неокласичного аналізу окреслюється образ індивіда, який раціонально і незалежно від інших прагне до задоволення власної вигоди, а також є незалежним від соціального примусу і соціальних норм. Такий «економічний індивід», задовольняючи власні потреби, здійснює раціональний вибір в умовах обмежених ресурсів. Оскільки такий вибір завжди відбувається в ситуації існування суперечності між зростаючими потребами і відносно обмеженими засобами їх задоволення, то історичний і соціальний характер такого роду дій виходить за межі предмета дослідження і повністю втрачає доцільність.

Сила конкуренції у неокласичній теорії є механізмом примусу учасників ринку до економічно вірних і, одночасно, етично правильних дій. Іншими словами, конкуренція заставляє підприємців діяти ефективно і чесно, оскільки у протилежному випадку відбувався б закономірний відтік робітників до інших роботодавців, а споживачів – до інших продавців. Такий підхід звільняє індивіда від необхідності свідомого і добровільного виконання етичних норм і правил у господарській діяльності, а економічну науку – від необхідності аналізу моралі і політики.

Для неокласичної парадигми є характерним аналіз взаємодії держави і ринку з позиції недосконалості механізму саморегулювання економіки (так звані «фіаско» ринку), які держава має компенсувати. За такого підходу всі реально існуючі процеси

порівнюються із моделлю досконалої конкуренції, а відхилення розцінюються як провали ринку, які має усувати держава.

Підводячи підсумок аналізу історичного процесу інституціонального оформлення різних сфер суспільства у окремі підсистеми, ми приходимо до висновку, що він відбувався історично довготривалий шлях і був пов'язаний, по-перше, із змінами самих історичних, політичних і економічних умов, і, по-друге, із розвитком наукових знань. Причому, завдяки методологічним прийомам, запозиченим із інших наук, а також за рахунок розвитку суто економічних методів аналізу та загально філософської складової суспільних досліджень, вдалося остаточно «звільнити» економіку від пут моралі і політики, представити економічну систему як механічну спільність ізольованих один від одного індивідів (атомів), яка поставала в уяві економістів як така, що відносно відділена від інших сфер суспільства. Рисунок 1. демонструє таке положення економіки.

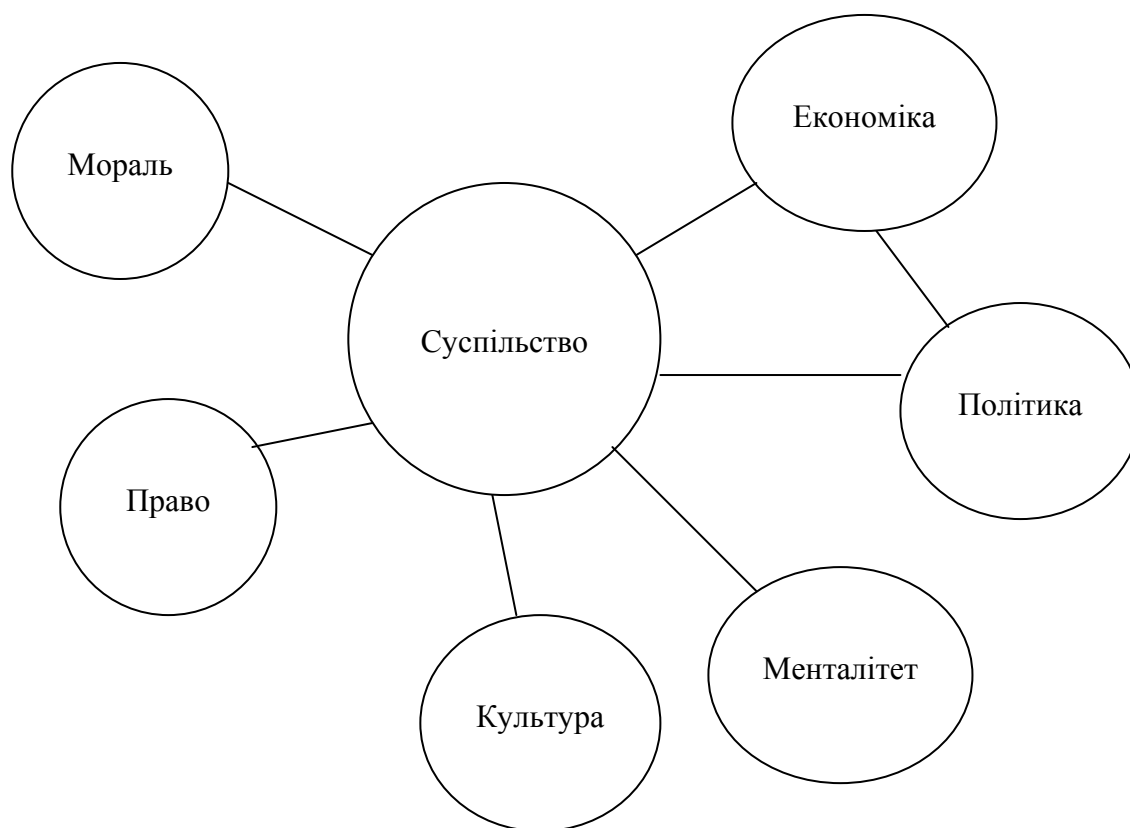

Рис. 1. Економіка, суспільство і держава як відносно самостійні частини соціуму.

Однак, практика показала помилковість подібних уявлень. В теорії періодично почали здійснюватися спроби переосмислення ролі і місця економіки, виявлення обмеженості як формаційного, так і неокласичного підходів. Виникла необхідність, за влучним виразом К. Поланьї, «позбавитись від стереотипу, що економіка є тим полем діяльності, де буття визначає свідомість. Якщо скористатися метафорою, елементи економіки були із самого початку занурені у певні сфери, які, самі по собі, не носили економічного характеру, і ні цілі, і ні засоби їх функціонування не були первинно матеріальними. Кристалізація економіки стала справою часу і історії. Але ні час, ні історія не забезпечили нас концептуальними інструментами, необхідними для того, щоб проникнути у лабіринт соціальних взаємозв'язків, в які вмонтована економіка» [5, с.95].

Першою спробою подібного переосмислення стали теорії представників історичної школи, які виступили проти того способу пізнання дійсності, за яким логіка наукових абстракцій сприймалась як логіка самого економічного життя. Натомість німецькі теоретики висунули аргументи, що спростовували наявність загальних закономірностей в економіці і заперечували діалектичний характер суспільного розвитку. Вченими визнавалась лише еволюційна форма ентогенезу, акцентувалась увага на ролі неекономічних факторів у формуванні кожних національних господарств.

Ці ідеї були сприйняті інституціональною теорією, яка зосередилася на вивченні ролі суспільних інститутів у економічному житті, на мегатенденціях розвитку людства. Завдяки розвитку інституціональної теорії, яка еволюціонувала із концепцій історичної школи, у сучасній свідомості затвердилося розуміння того, що соціальна система не може бути зведеною до економічної системи, точно так, як і до політики, культури чи моралі. Визнання взаємозалежності різних сторін життєдіяльності суспільства веде до розуміння його системної природи, у тому числі і його структурно-функціональної диференціації, яку останнім часом все більше починають вивчати за рахунок напрацювань в області кібернетики і фізики (структурний функціоналізм, синергетика).

Виходячи з вищевикладеного, стає цілком зрозумілим, що традиція розгляду економічної системи як самостійної і самодостатньої сфери суспільства, яка діє за своїми законами і займає домінуюче місце у суспільній ієрархії, показала свою обмеженість ще у XIX ст. Тому йти сучасному досліднику шляхом застосування виключно економічного детермінізму неможливо. Натомість реалії розвитку економічної методології висунули цілий ряд дослідницьких програм, які відкривають можливості проведення міждисциплінарних, і в силу цього, більш наближених до практики досліджень.

Однак, з даного приводу слід зауважити, що у більшості випадків такі програми ще не є остаточно апробованими, багато з них знаходяться у стадії свого становлення. Тому для обрання того чи іншого методологічного принципу дослідження слід ретельно проаналізувати існуючі концепції і з'ясувати, у якій мірі кожна з них може сприяти більш глибокому пізнанню окресленого предмета. Без такої попередньої роботи неможливо з'ясувати дослідницькі можливості кожної теорії у обраній області аналізу, виявити основні проблеми і окреслити контури аналітичного апарату, придатного для їх вирішення.

Література:

1. Шумпетер Й. История экономического анализа / Истоки. Вып. 3. Под ред. Я. И. Кузьмина – М.: ГУ ВШЭ, 2001. – 512 с.
2. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. Пер. с англ. / Науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. – М.: НП «Журнал Вопросы Экономики», 2004. – 416 с.
3. Кене Ф. Естественное право / Физиократы. Избранные экономические произведения. – М.: Эксмо, 2008. – 1200 с.
4. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Пер. О.Васильєвої, М.Межевікіної, А. Малівського. - К.:Port-Royal, 2001. – 594 с.
5. «Великая трансформация» К. Поланьи: прошлое, настоящее, будущее.- М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 406 с.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Задосою А.О. 19.09.08*

*Надійшло до редакції
25.09.08*